

ÝAŞLARYŇ

YLMY WE TEHNIKASY

1

2024

ÝAŞLARYŇ ÝLMY WE TEHNIKASY SCIENCE AND TECHNOLOGY OF YOUTH НАУКА И ТЕХНИКА МОЛОДЕЖИ

*Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň
ylym-köpçülikleýin elektron žurnaly*

Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2024

Ş. Meýlisowa

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY – GEPLEŞIKLERIŇ WE ILÇILIGIŇ ÝOLY

Berkarar döwletimiziň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe hormatly Prezidentimiziň üstünlikli durmuşa geçirýän daşary syýasaty netijesinde Garaşsyz, Baky Bitarap Türkmenistan döwletimiz goňşy we dünýä döwletleri bilen ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn bähbitli gatnaşyklary alyp barýar. Bu gatnaşyklar gadymyýetde kemala gelen döwletleriň daşary syýasatından gözbaş alýar. Bu günki günde gadymyýetde döwletleri bir ýoluň ugrundan jemlemäge ýardam eden Beýik Yüpek ýolunyň mirasyny täzedan dikeltmäge tutuş dünýä derejesinde uly üns berilýär.

“Her bir şahasy YUNESKO-nyň Bütindünýä mirasynyň sanawyna goşulmaga mynasyp hasaplanylýan Beýik Yüpek ýolunyň döremeginde hem-de işjeň hereket etmeginde hem esasy orunlaryň biri türkmenlere degişlidir” diýip belläp geçýän [1, 5 s.]. Türkmen halkynyň Milli Lideri Gahryman Arkadagymyzyň pähimlerinden ugur alyp, taryhy ýoluň her bir şahasyny, esasan hem onuň özenini, ýagny diplomatik mirasyny çuňňur öwrenip, ony häzirkizaman şertlerinde kämilleşdirmek zerur wezipeleriň biridir.

Halkara gatnaşyklary gadymyýetde kemala gelen döwletleriň daşary syýasatından gözbaş alýar. Yüpek ýolunyň ugrundan parahatçylyk niýetini gözläp gelen ilçileriň iki tarapyň peýdasyna baglaşan şertnamalary döwletleriň geljekki ösüşine kepilliçdir. Alys ýurtlardan ikitaraplaýyn hyzmatdaşlyk, söwda, ýaranlyk baglaşmagy maksat edinip ýola çykan ilçiler, baran döwletlerinde ýokary derejede garşy alnyp, baran döwletinde ruhy galkynmany emele getiripdirler. Muňa hytaý akyldary Konfusiniň şeýle sözleri hem şaýatlyk edýär: “Uzaktan dostuň gelmegi şatlyk dälmidir?!” [6]. Taryhçy Weý Çženiň berýän maglumatlaryndan belli bolşy ýaly [3, 209 s.] haçanda göktürkmenleriň arasynda Weý döwletinden ilçi gelende, olar biri-birini gutlapdyrlar. Güýçli döwletden dostlukly niýet bilen ilçiligiň gelmegi, beýleki tarapyň geljekki ösüşini kepillendiripdir.

Beýik Yüpek ýolunyň ugrundan kemala gelen diplomatik tejribäni, aýratyn hem, häzirkizaman protokol düzgünleriniň ilkinji nusgalaryny öwrenmek uly ähmiýete eýedir. Aslyna ser salsak bu gepleşikler ýolunyň taryhy hut diplomatik gatnaşyklaryň ýola goýulmagy bilen, has takygy 2100 ýyl mundan ozal ilçi Çžan Szýanyň syýahatyndan başlanýar. Ol b.e. öňki 138-nji we b.e. öňki 119-njy ýyllarda parahatçylykly we dostlukly missiýa bilen Orta Aziýada iki gezek bolupdyr hem-de Hytaý bilen Orta Aziýa ýurtlarynyň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň gapysyny açypdyr [5, 92 s.]. Şeýlelikde, ilçiler “Beýik Yüpek ýoly” adyny alan inň kyn we uzak gadymy kerwen ýolunyň çekilmegine ýardam edipdirler.

Yüpek, diňe bir ýoluň esasy harydy bolmak bilen çäklenmän, eýsem, halkara söwda walýuta hyzmatyny hem ýerine ýetiripdir. Hytaýda Han nesilşalygy döwründe goşuna aýlyk haky tölenende pula derek bugdaý we yüpek berlipdir. Ýeterlik mukdarda zikge kakdyrmak

hytäýlylar üçin kyn bolupdyr, çünki ýurduň ähli künjeginde zikgelenen pullar ulanylmandyr, şol sebäpli goşuna hak tölenende kähallatlarda närazylyklaryň ýüze çykmagyna hem getiripdir. Bugdaý bolsa derrew zaýalanmak bilen bolupdyr. Şonuň üçin aýlyk haklaryny ýüpek toplary bilen tölemeklik has amatly düşüpdür. Wagtyň geçmegi bilen ýüpek halkara walýutanyň aýrylmaz bölegine öwrülüpdir. Hümmeti altyn teňnelere barabar bolan bu walýutany edinmek döwletleriň arasynda ör boýuna galyppdyr. Hökümetler tarapyndan haýdan-haý ilçiler topary, söwdagärler, syýahatçylar zygyderli Aziýa sebitindäki ölkelere ugradylyppdyr [10, 95 s.].

Gadymy döwürlerde ıçalylar ilçimi, ýa-da ilçiler ıçalymy diýen sorag ýüze çykyppdyr. Çünki gadymy Hindistanda garşydaş döwletiň gizlin syrlyrany öwrenmek üçin goýberilýän jansyzlar söwdagärleriň, derwüşleriň, gedaýlaryň, dälileriň, zyýaratçylaryň keşbinde beýleki döwlete aralaşypdyrlar [8, 200 s.]. Şonuň üçin döwlete gelyän täjirleri, syýahatçylary, ilçileri hasaba alýan gümrük nokatlary döredilipdir. Beýik Ýüpek ýolunyň ýüreginde yerleşen Parfiýa döwleti halkara söwdasyna uly üns beripdir. Ähli ýollaryň geçýän yerlerini görkezýän ýörite kitapçalar düzülipdir, täjirleriň kerwenlerini goramak üçin ýörite harbylardan gözegçi toparlar döredilipdir [2, 442 s.]. Gadymy Hytaýda bolsa, döwletiň çäklerine giren syýahatçylardyr, täjirler, ýörite gözegçiler tarapyndan olaryň sany hasaba alnyppdyr. Ýurtdan çykan pursatlarynda hem olaryň gelen sanlaryna görä yzlaryna çykandyklaryna kepil geçmek üçin olaryň hasaby ýöredilipdir. Bu gulluk her bir syýahatçynyň gelip çykyşyny, häsiýetini, niýetini we haýsy ugra gitjekdigini, iýmit üçin näçe pul harçlaýandygyny öwrenipdir we ýazga geçiripdir [10, 17 s.]. Hindistanda ilçi ugradylan ýurduna barmak üçin birnäçe döwletiň üstünden geçmeli bolupdyr. Şonuň üçin çaparlaryň ýa-da ilçileriň ellerine ýörite resminama berlipdir. Şol resminama laýyklykda, olar salgyt tölemän, beýleki ýurduň çäginde ýa-da derýalaryň üstünden geçipdirler [10, 18 s.].

Ilçileriň zygyderli saparlarynyň artmagy döwletleriň arasyndaky gatnaşyklaryň gowulaşmagyna mümkinçilik döredipdir. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatik gatnaşyklaryň ýygjamaşmagy netijesinde ilçilere zerurlyk artýar we kämil ilçi taýýarlamak meselesi ör boýuna galýar. Hat-da käbir ýagdaýlarda wezipesi boýunça ilçi bolmadyk şahsyýetleriň beýleki döwletlere ugradylmagy ýazgarylyppdyr. Meselem, Amenhotep III Kadamman Enlil I-niň Zakara atly ugradan ilçisinden närazy bolupdyr we Amenhotep III-ä öz hatynda: “Sen ilçi hökmünde şundan başga adam tapmadyňmy? Nämä üçin meniň ýanyma ilçi edip eşek çopanyny ugratdyň” diýip gahar-gazap bilen belläpdir [9, 167 s.]. Netijede şeýle ýagdaýlar döwletleriň arasynda diplomatik hünärmenleri taýýarlaýan ýörite mekdepleriň döredilmegine getiripdir. Gadymy Hytaýda ýörite diplomatik işgärleri taýýarlaýan “Szun hen” atly mekdep döredilipdir. Onuň ady döwletleriň arasynda döredilen ýaranlygyň iki görnüşiniň adyndan gelip çykyppdyr. Ýagny “szun” – demirgazyk-günorta ýaranlyk, “hen” – gündogar-günbatar ýaranlyk diýmegi aňladypdyr. Bu mekdep hökümdarlar üçin daşary syýasat işinde maslahatçylary taýýarlapdyr. Wagtyň geçmegi bu mekdebi tamamlanlar ýokary derejede diplomatiýanyň çuň many-mazmunyna düşünişip, ilata hyzmat edýän wekiller topary emele gelipdir [8, 231 s.]. Bilimli halkyň arasynda ýörite gepleşiklerden, ylalaşyk baglaşmaktan baş çykarýan gatlak kemala gelipdir. Olar patyşalyklaryň hökümdarlaryna öz hyzmatlaryny hödürleýärdiler. Olaryň ökdeleri we ylalaşyk gazanyp bilenleri barada “Patyşalyklaryň arasynda gatnaşyklary sazladı”, “Hökümdarlary ýaranlyga birleşdirdi” diýen jümleler saklanyp galyppdyr.

Ilçini kabul edýän döwletlerde hem ýokary derejeli myhman üçin döwlet protokol çäreleri alnyň barlyppdyr. Hytaýda hut protokol işleri bilen meşgul bolýan Döwlet Serenjam beriji ministrligi döredilipdir [4, 15 s.]. Parfiýa döwletiniň çäklerine gelen hytaý ilçileri 20 000 atlydan ybarat bolan hormat garawuly bilen serhetde garşy alnyppdyr. Ahalteke bedewleriniň

owadanlygyna haýran galan hytaý ilçileri, öz ýurtlaryna baranlarynda imperatorlaryna bu barada gürrüň beripdirler. Şunlukda, gadymy hytaýlylar ahalteke bedewlerini edinmäge uly isleg bildiripdirler. Gadymy Hytaýda atlar döwlet serhetlerini goramak we harby maksatlar üçin ulanylan hem bolsa, Hytaý hökümdarlary üçin atlaryň syratlylygy, owadanlygy olaryň peýdalylygyndan hem esli derejede ileri tutulypdyr. Gadymy hytaý dini ynançlarynda at mukaddes hasaplanypdyr, onuň Hudaý tarapyn gelip çykanlygynyň gürrüňsiz alamatlary hökmünde oňa täsin häsiýetler berlipdir. Gadymy hytaý rowaýatynda bellenişi ýaly, aty suwuň gizlin güýçleriniň howandary, aždahanyň garyndasy hasaplapdyrlar. Hatda atlar baradaky yrymlar öz gözbaşyny imperator U-di-niň döwründen alyp gaýdýar. Imperator U-di özüniň taňrylygyny müdümleşdirmek we özüne bakylgy üpjün etmek maksady bilen, at tirkewiniň özüni asmana alyp gitmegini gaty arzuw edipdir. Hut şonun üçin hem hytaýlylar ahal-teke atlarynyň ata-babalary bolan nusaý atlaryny – aždahalar bilen deň derejedäki mukaddes jandar hasap edipdirler. Han nesilşalygy döwründe parfiýa atlary “asman atlary”, “ganatly atlar” diýlip atlandyrylypdyr [5, 91 s.]. Eýýäm gürrüňi edilýän döwürlerde behişi bedewleriň hormat garawulynda ulanylmagy, atlar bilen baglanyşykly ilkinji diplomatik protokol düzgünleriniň kemala gelip başlandygyny görkezýär.

Beýik Yüpek ýolunyň ugrunda dowamly syýahat edýän çaparlardyr, ilçileriň howpsuz işlemekleri üçin ýörite döwlet tarapyndan şert döredilipdir. Ýurdumyzyň çäklerinde ýerleşýän kerwensaraýlar hut çaparlaryň işini howpsuz ýerine ýetirmeklerine mümkinçilik beripdir. Bu barada Gahryman Arkadagymyz özüniň “Türkmenistan – Beýik Yüpek ýolunyň” ýüregi atly kitabynda şeýle belläp geçýär: “Yüpek ýolunyň ugrunda haryt daşamakda ulag we beýleki meselelere jogap berýän belli täjirler, hatda ýörite kompaniýalar hem bar ekeni. Söwdanyň ösmeginde göçüp-gonup ýören çarwa maldarlaryň hyzmaty uly bolupdyr. Olar kerwenleri ugradypdyrlar, huruşlyk dowar hem-de ulag mallaryny getiripdirler” [1, 53-54 ss.]. Wagtyň geçmegi bilen bu tejribe Ýakyn Gündogar döwletlerinde, Wizantiýada, Rimde hem ulanylypdyr. Assiriýada çaparlar “*kallapular*” diýlip atlandyrylyp, Olar üçin ýörite gulluk döredilipdir. Ýagny, döwletiň esasy şäherlerinde ýörite bölümler döredilipdir. Bu bölümlerde çaparlaryň ýadan atlaryny çalşar ýaly ýörite at-eşek ýataklar, azyk saklanan jaýlar, dýnç almak maksatly desgalar gurlupdyr [9, 256 s.].

Beýan edilenlerden görnüşi ýaly özeninde diplomatiýanyň ilkinji nusgalaryny özünde jemleýän Beýik Yüpek ýoly döwletara söwdanyň, ykdysady hem-de ulag diplomatiýasynyň ösmegine, özara tejribäniň alşylmagyna uly mümkinçilikleri döredipdir. Çünki diňe bir Merkezi Aziýa döwletleriniň däl, eýsem, Ýewropa sary uzap gidýän bu ýol Aziýa kontinentini Ýewropa bilen birleşdirýän derweze bolup hyzmat edýär. Hut, şu nukdaýnazarda Gahryman Arkadagymyzyň bu ugurda başyňa başlan syýasatynyň netijesinde Beýik Yüpek ýolunyň ugrunda ýurdumyzyň gadymy ýadygärliklerini ylmy esasa içgin öwrenmeklige giň ýol açyldy. Milli Liderimiziň: “Gadymy Hytaý paýtagty bolan Sian şäherinden gözbaş alyp biziň ýurdumyzyň çäginde geçen Beýik Yüpek ýoly asyrlaryň dowamynda diňe bir söwda ýoly bolmak bilen çäklenmedi. Ol medeniýetleri birleşdirdi, halklaryň arasyndaky beýik medeni hem-de ynanperwer alyş-çalyşlary şertlendirdi, olaryň ýakynlaşmagynda we birek-birege düşünişmeginde möhüm orun eýeledi” diýip belläp geçişi ýaly [7, 91 s.], Beýik Yüpek ýoly dünýäni bir ýoluň ugrunda mäkäm jemlän, her bir ugurda hyzmat edýän tejribe mekdebidir.

Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň
Halkara gatnaşyklary instituty

Kabul edilen wagty:
2023-nji ýylyň
11-nji iýuly

EDEBIÝAT

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*: Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – Aşgabat: TDNG, 2017.
2. *Esenow B.* Gadymy Gündogaryň taryhy. – Aşgabat: TDNG, 2010.
3. *Esenow B., Babajew N.* Türkmenistanyň taryhy. – Aşgabat: TDNG, 2009.
4. *Karajew B.* Halkara gatnaşyklarynda Bitaraplyk syýasaty. – Aşgabat: TDNG, 2019.
5. *Kösekov D.* Türkmenistanyň daşary syýasatynyň taryhy. – Aşgabat: TDNG, 2010.
6. *Rahymowa A.* Merkezi Aziýa – Hytaý hyzmatdaşlygynyň täze eýýamy // Türkmenistan. – 23.05. 2023.
7. *Saparowa J.* Beýik Ýüpek ýoly halklary baglaýdyran köprüdir // “Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege” atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň beýany. – Aşgabat: Ylym, 2013.
8. Междоусударственные отношения и дипломатия на древнем Востоке. – Москва: Академия Наук СССР Ордена Трудового Красного Знамени Институт Востоковедения, 1987.
9. *Kürşat Bardakçi.* Eski çağda Diplomatik Elçilik. – Istanbul: Kabalcı yayıncılık, 2022.
10. *Burrow T.* A translation of Kharoshthi Documents from Chinese Turkestan. – London, 2007.

Sh. Meylisova

THE GREAT SILK ROAD IS THE ROAD OF DIALOGUE AND DIPLOMACY

A scientific article tells about restoring of the historic Silk Road, which connected the East with the West, highlighting political, economic, cultural relations between the states along this historical diplomatic way.

The Great Silk Road got its start in the 2nd century B.C., existed as a trade caravan road, linking China and Central Asian countries, India, Arab states and Turkey to Europe. The Great Silk Road influenced the development of political and economic relations among countries, a rapprochement with each other of peoples of the world, enrichment of peoples, nations and enhancement of their culture. According to the results of archaeological research and historical sources, we know that along the Silk Road a range of towns, big bazaars, caravanserais were founded. There were monetary relations instead of commercial barter, and various religions spread due to this road.

Ш. Мейлисова

ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ-ПУТЬ ДИАЛОГА И ДИПЛОМАТИИ

В научной статье рассказывается о восстановлении исторического Шелкового пути, связавшего Восток с Западом, освещаются политические, экономические, культурные связи между государствами на этом историческом дипломатическом пути.

Великий шелковый путь, берущий начало во II веке до нашей эры, существовал как торговая караванная дорога, связывавшая Китай и страны Средней Азии, Индию, арабские государства и Турцию с Европой. Великий шелковый путь повлиял на развитие политических и экономических отношений между странами, на сближение друг с другом народов мира, на обогащение народов, нации и приумножение их культуры. По результатам археологических исследований и исторических источников известно, что вдоль Шелкового пути был основан ряд городов, больших базаров, караван-сараяев, на месте торгового обмена были денежные отношения, и благодаря этой дороге распространялись различные религии.